
II. Uluslararası Avrasya Çalışmaları Sempozyumu

AVRASYA'DA TÜRKİYAT ve ŞARKİYAT ÇALIŞMALARI

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
FARABİ AVRASYA ÇALIŞMALARI UYGULAMA VE ARAŞTIRMA
MERKEZİ

Yayına Hazırlayanlar ve Editörler

Araş. Gör. Turgay GÖKGÖZ
Araş. Gör. Onur KILIÇER

DEMAVEND

Demavend Yayınları
Elektronik yayınlar serisi: 4
İstanbul, Aralık 2018
Yayın yönetmeni: Neval Güzelyüz
Editörler: Turgay GÖKGÖZ-Onur KILIÇER
Kapak tasarımı ve iç düzen: Demavend
Eserin türü: Edebiyat, araştırma

© Bu eserin bütün hakları Demavend Yayınları'na aittir. 5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Yasası'nın hükümlerine göre eserin tamamı ya da bir bölümünün, izinsiz olarak elektronik, mekanik, fotokopi veya herhangi bir kayıt sistemi ile yayınlanması, çoğaltılması ya da depolanması yasaktır.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Yayıncı Sertifika No: 27406
ISBN: 978-605-9986-84-7

Demavend Yayınları
Başak Mah. Yeşil Vadi Cad.
Metrokent, A1 Blok, D. 87
Başakşehir-İSTANBUL
☎ : 0090 212 500 36 07
demavend@demavend.com.tr
<http://www.demavend.com.tr>

Kütüphane Bilgi Kartı
(Cataloging-in-Publication Data)

1. Edebiyat 2. Türkiyat
3. Avrasya 4. Şarkiyat
467 sayfa; 16x24 cm

İÇİNDEKİLER

ALMAN ŞARKİYATÇI HELMUTT RITTER VE TÜRKİYE’DE AKADEMİK VE YAYIN HAYATINA KATKISI

Abdullah KIZILCIK..... 1

ORTA ASYA KİTAP KÜLTÜRÜNÜN OLUŞUM TARİHİNİ İNCELEME SORUNLARI

Aigerim SERİK..... 4

MODERN KÜRESELLEŞME VE KÜLTÜR İLE TOPLUMA ETKİSİ

Aigul KARKANOVA

Zhuldyz ZHUNUSOVA..... 7

BASIN ALANINDA KÜLTÜRLERARASI İLETİŞİM SORUNLARI

Aikerim ALİMZHANOVA..... 13

KAZAK BASIN DİLİNDE İSLAMİ TERİMLERİN KULLANILIŞINA BİLİŞSEL DİLBİLİM AÇISINDAN GENEL BİR BAKIŞ

Akmaral BİSSENGALİ..... 21

MÜNŞİ MAHBUB ALEM VE “KAVÂİD-İ TURKÎ”

Arzu ÇİFTSÜREN..... 30

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI SOVYET ETKİ ALANINDA TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI EĞİTİMİNİN EVRELERİ

Atilla JORMA..... 40

SÖZLÜKÇÜLÜKTE BİR DİLLİ İZAHLI SÖZLÜĞÜ GELİŞTİRMENİN ÖNEMİ ÜZERİNE

Ayabek BAYNİYAZOV

Canar BAYNİYAZOVA 57

AVRASYA’DA ÇAĞDAŞ TÜRKOLOJİNİN GELİŞİMİNDE BAZI GÜNCEL EĞİLİMLER

Azamat AKBAROV 69

KIRGIZ DEVLETİ’NİN GELİŞİM AŞAMALARI

Baatyrbek AKYLBEKOV 80

AKYT HACI ULUMCUOĞLU ALTAYLININ ESERLERİNDEKİ TÜRK HALKININ MANEVİ İLİŞKİSİ VE DİNİ DURUMU

Bakhytzhhan SATERSHİNOV

Samet OKAN 85

“ATABETÜ’L HAKAYİK” ESERİNİN (XII. YÜZYIL) ARAŞTIRILMASINDA
KAZAKİSTAN BİLİM ADAMALARININ KATKISI

<i>Bakıtgül KULJANOVA</i>	93
FARŞÇA KAYNAKLARDA TÜRK-MOĞOLİSTAN TARİHİNİ İNCELEYEN ARAŞTIRMACILAR	
<i>Botagoz TÖLİMBETOVA</i>	99
BAĞIMSIZ TÜRK CUMHURİYETLERİ, BAĞIMSIZLIKLARINDAN HEMEN ÖNCE VE HEMEN SONRA (1986-1995)	
<i>Cafer MUSTAFALI</i>	123
KAZAKİSTAN’DA ARAŞTIRMA BİLGİ ALANININ SOSYAL-FELSEFİK ÖZELLİKLERİ	
<i>Dosjan BALABEKULY</i>	
<i>Abdullah KIZILCIK</i>	
<i>Zh.A. ALTAEV</i>	137
GELENEKSEL GAGAUZ KÜLTÜRÜNDE UNLU MAMUL VE EKMEKLERE AİT TÜRK İSİMLERİ	
<i>Evdokia SOROCHYANU</i>	148
MODERN TÜRKOLOJİNİN GELİŞMESİNDE K. JUBANOV’UN ROLÜ	
<i>Gulzhan SHOKYM</i>	157
EDEBİ DİL VE ESKİ TÜRK YAZISI	
<i>Güljibek KUSMANOVA</i>	170
TÜRK COĞRAFI ATLARI VE ONLARIN KAZAKİSTAN’DAKİ ARAŞTIRMALARI	
<i>Gülmira MADIYEVA</i>	
<i>Saule BEKTEMİROVA</i>	177
GÜRCÜ TÜRKOLJİ EKOLÜ: TEMSİLCİLERİ VE ESERLERİ	
<i>Gülnara GOCA MEMMEDLİ</i>	198
HİNDİSTAN SÖMÜRGEÇİLİĞİNDE ORYANTALİZM VE İLK İNGİLİZ ŞARKİYATÇILARINDAN WILLIAM JONES	
<i>Hatice GÖRGÜN</i>	208
URDU ŞİİRİNDE TÜRKİYE’NİN ANALİTİK OLARAK İNCELENMESİ	
<i>Mohammad RASHID</i>	213
AVRUPALILARIN HİNT ALT KITASINDAKİ SÖMÜRGEÇİLİK, ŞARKİYAT FAALİYETLERİ VE WARREN HASTİNG	
<i>Muhsin Ramazan İŞSEVER</i>	220

XXI. YÜZYILDA TÜRK DÜNYASI: TÜRKOLJİNİN GÜNCEL KONULARI

Nataliya SEITAKHMETOVA

Madina BEKTENOVA.....227

TÜRK LÜGATİNDEKİ ARAPÇA UNSURLAR

Nevin KARABELA.....236

RUS VE KIRGIZ ETNEKÜLÜ'DE KADIN / AYALZAT KAVRAMLARI

Nurjamal CHONMURUNOVA.....245

TÜRK TAŞ HEYKELERİNİN EVRİMİ VE KORUNMASI SORUNLARI

Oraz SAPASHEV

Aizhan SMAİLOVA.....250

ORTA ÇAĞDAKİ SIĞANAK ŞEHRİ: ORTA ASYA'NIN MANEVİ VE
KÜLTÜREL MERKEZİ

Oraz S. SAPASHEV

Daniyar SHALKAROV.....282

CENGİZ AYT MATOV'UN AVRUPA'DAKİ MİSYONU (1990-2006)

Rahima ABDUVALIEVA.....299

ÖZBEK TÜRKÇESİNDEKİ RUSÇA ALINTILARDAN TÜRETİLEN MESLEK
ADLARI

Rauf MUSTAFAOĞLU.....302

TÜRKİYE'DE SAFEVİ TARİHİ HAKKINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR
ÜZERİNE BİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ

Samet BALTA.....323

KAŞGARLI MAHMUT - TÜRK DÜNYASINDA İLK ONAMAST

Saule BEKTEMİROVA

Gülmira MADİYEVA

Erkin KAKİMJANOV.....375

“KUTADGU BİLİG” ÜZERİNE ONYMLER'İN YAPISI

Saule IMANBERDİYEVA

Gauhar ALİMBEK.....388

KAZAK HALKININ GELENEKSEL MANEVİ DEĞERLERİ

Saule SHAİMERDENOVA.....404

KAZAK TOPRAĞINDA YAŞAYAN TATAR EDEBİ ŞAHISLARI (AKMOLLA
ŞAİR ŞİİRLERİ)

Şınaray BÜRKÜTBAYEVA.....413

GÜRCİSTAN ŞARKİYAT ENSTİTÜSÜ: FAALİYETİ, ESERLERİ

Şureddin MEMMEDLİ.....419

ARMİNİUS VAMBERY'DE ORYANTALİZM OLGUSU (1832-1913)

Turgay GÖKGÖZ..... 429

KAZAKİSTANLI ARAPBİLİMCİLERİN ÜLKEMİZDEKİ TARİH YAZIMINA
KATKILARI

İlyassova Zibagül SÜLEYMANOVA..... 446

EL-‘UMARİ VE EL-KALKAŞANDİ ESERLERİNDEKİ DEŞTİ KIPÇAK
BİLGİLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

İlyassova Zibagül SÜLEYMANOVA

Aigumussova Aigul Tursunayevna..... 457

**KAŞGARLI MAHMUT - TÜRK DÜNYASINDA İLK ONAMAST
M. KASHKARI - THE FIRST ONOMAST OF THE TURKISH
WORLD**

M. ҚАШҚАРИ – ТҮРКІ ӘЛЕМНІҢ АЛҒАШҚЫ ОНОМАСТ

Saule BEKTEMİROVA*

Gülmira MADİYEVA**

Erkin KAKİMЈANOV***

Кіріспе

Көне дәуірден жалқы есімдердің тілдегі ерекше орны мен олардың мәніне назар аударылған. Сол дәуірдің ойшылдары жалпы есімдер мен жалқы есімдерді бөліп қарастырған, атаулардың ақиқаттығы мен қажеттігі, зат пен атаудың тығыз байланысы, атаулардың мағынасы, атаулардың жекелік тұлғалығы т.б. жөнінде ережелер жасалды.

Ономастика саласы қалыптасқаннан бері ғалымдар көбірек көңіл бөліп, жалқы есімдердің түрлерін анықтаған. Соның негізінде «ономастикалық кеңістік» термині қалыптасқан, яғни онимдердің разряд түріне қарай ономастикалық кеңістіктің өзегін құрайтын онимдер (антропоним, топоним, космоним, зооним) және өзектен тыс шектік онимдер (эроним, идеоним, библионим т.б.) деп ажыратылған.

Қоғамда жалқы есім табиғатына, оның тарихи қалыптасуына деген қызығушылық өсе түсуде. Ономастика – (топонимика, антропонимика, этнонимика, космонимия, зоонимия т.б.) ұрпақтан-ұрпаққа ауысып отыратын жалқы есімдерді зерттеуге бағытталған, бірнеше ғылыми арнаның басын біріктіретін, география, этнография, тарих ғылымдарымен сабақтастыра қарауды қажет ететін лингвистиканың кешенді салаларының бірі екені белгілі. Кез келген этностың өзіне тән мәдениеті, эстетикалық талғамы, рухани өмірі, тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы мен жалпы болмысы бірнеше тарихи кезеңдер мен әрқилы әлеуметтік-қоғамдық жағдайларды қамти отырып, белгілі бір географиялық кеңістік аясында көрініс табады.

* Doç. Dr., Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Almatı, Kazakistan (saule.bektemirova77@gmail.com).

** Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Almatı, Kazakistan (gbmadieva.kz@gmail.com).

*** Öğr. Gör., K. Kısaptaev Kazak Milli Üniversitesi, Almatı, Kazakistan.

Тіл білімінің ономастика саласы бойынша зерттеулер саны өсіп келеді, мәселен, антропоним, топоним, этноним, космоним түрлері бұрыннан зерттеу нысанына айналып келсе, қазіргі кезде эргоним, прагматоним, ойконим сияқты түрлері де кеңінен зерттелуде. Антропоним ішінде лақап, бүркеншік аттары бойынша да кешенді зерттеулер жүргізілуде.

Қазіргі кезде шығарма ішіндегі, оқиғаның ұйытқысына айналған онимдер де назардан тыс қалмаған, оған дәлел ретінде соңғы кезде жарық көрген мақалалар мен кешенді зерттеулерді келтіруге болады¹²³⁴. Ресей ғалымы А.А. Фомин: «Біздің көз алдымызда қалыптасып, әлі жалпы қабылданған және тұрақталған атауға ие болмаған ғылымды айтуға болады. Сөз шығарма ономастикасы туралы немесе оны поэтикалық ономастика, не көркем шығарма ономастикасы, не оним поэтикасы немесе атаутану деп атайды – бұл пәннің атауын тағы да жалғастыруға болады. Негізінен бұл ғылым көркем шығармалардағы жалқы есімдерді зерттейді»⁵, - деп айтқан.

Сонымен, аталған еңбектің ономастикалық кеңістігін зерттеу үшін «ономастикалық кеңістік терминін база назар аударғанымыз абзал. Ономастикалық кеңістік теориялық ономастиканың негізгі ұғымы болып табылады. Оның құрамына басқа разрядтың енгізілуі мен жалқы есім дәрежесін беру тұрғысынан бұл ұғымды зерттеушілер әр түрлі талдайды. Сол себептен де бұл ұғым Н.В. Подольскаяның ономастикалық терминология сөздігіне енбеген болар. Біздің қоршаған болмысты зерттеу, атау беру принциптері және ақиқат, бейақиқат деп бөлуі, әр түрлі мәдениеттерді салыстыру, барлық реалийлерді (көне

¹ Жаппар К.З. Эстетические функции имен собственных в поэзии О. Сулейменова. Автореф. дис...канд.филол. наук. – Алматы, 2000.

2. Оразғалиева Г. Тюркоязычные топонимы в прозе А.С. Пушкина. Автореф. дис...канд. филол. наук. – Алматы, 1990. – 19 с.

3. Махпиров В.У. Собственные имена в памятнике XI в. «Диувну лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгарского. Автореф. дис...канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1980.

4. Керімбаев Д.Н. Қазақ фольклорындағы жалқы есімдердің құрамы мен этнолингвистикалық сипаты. Филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2004.

⁵ Фомин А.А. Литературная ономастика в России: итоги и перспективы // вопросы языкознания № 1. 2004. – 108-120 с.

дәуірден бастап) таптастыру зерттеушілерге «ономастикалық кеңістік» ұғымын бөліп қарастыруға мүмкіндік берді.

Паляя топономастикасы туралы еңбегінде В.Н. Топоров палидің (көне үнді) топономастикалық (ономастикалық) кеңістігінің көлемін анықтай отырып, оған географиялық объектінің (табиғи және жасанды), әр түрлі кеңселердің, жеке заттардың (сәнді, қару, музыкалық аспаптардың), әр түрлі кеңселердің, жеке заттардың (сәнді, қару, музыкалық аспаптардың), уақыт кесінділері (күн, ай, дәуір, мейрам, ғұрып т.б.), мәтін мен оның бөлім, жанр, доктрина атаулары; жеке тұлға (адам, құдай, шайтан, жануар және өсімдік т.б.) атаулары және кәсіп, конфессия, ұлт, каста, жас т.б. белгілері бойынша жеке тұлғалардың топтық атаулары, титул атаулары мен лақап аттары т.б. жатады деп пайымдаған. Сонымен қатар В.Н. Топоров палидің топономастикалық кеңістігі буддалық әлемге көзқарас құндылықтары жүйесінде орын алған заттардың барлығы да жалқы есімдер қатарына енгізілгенін атап өтеді. Басқа тілдерде жалқы есім бола алмайтын немесе кей жағдайда ғана жалқы есім қызметін атқаратын көптеген заттар мен құбылыстардың атауы палиде жалқы есім қызметін атқаратыны палидің ономастикалық ерекшелігі болып табылады. Кез келген зат атауының жалқы есімге айналуы – будда әлемінің жаратылыстан тыс жоғары тұрған құндылықтармен байланыста болуында, ең алдымен Будда мен Канон ұғымымен байланысты. В.Н. Топоров еңбегінде бір-біріне, біздің ойымызша, синоним ретінде екі – топономастикалық кеңістік және ономастикалық кеңістік терминдерін қолданған⁶.

Басқа халықтар мен территорияның ономастикасына қатысты В.Н.Топоровтың қағидасын дамытып, А.В. Суперанская т.б. жалпылап, «белгілі бір тарихи кезеңде социум қолданатын жалқы есімдер жиынтығы ономастикалық кеңістікті құрайды. Белгілі бір кезеңде тілдік топтың атау таққан объектінің құрамына оның (ономастикалық кеңістіктің) көлемі мен ерекшеліктері байланысты» деген тұжырым жасайды⁷.

Е.Ә. Керімбаев ономастикалық кеңістік пен ономастикон терминдерінің арасына теңдік белгісін қою керек деп санайды, соңғысы

⁶ Топоров В.Н. О палийской топономастике // Топонимика Востока. –М.: Наука, 1969. – 31-50 с.

⁷ Суперанская А.В., Сталтмане Э.В., Подольская Н.В., Теория и методика ономастических исследований. – М.: Наука, 1986. – 77 с.

өз кезегінде жалқы есімнің жиынтығы деп анықталады, яғни белгілі бір кезеңдегі этностың, социумның жалқы есімдер жасауы, олар онимге тең келеді⁸. В.И. Супрун ономастикалық кеңістікті күрделі көп аспекті әр компоненті көптеген ерекшеліктерге ие және ішкі құрылысының қатынасынсыз жалқы есімдер жиынтығынан тұратын көп объектті құрылым деп қарайды⁹. Бұл анықтамада В.И. Супрунның ономастикалық кеңістік құрылымына қатыстыруға болмайтын ономастикалық кеңістіктің ішкі құрылымына қатысты айтқан пікірі маңызды.

Барнаулдың орыс топонимдері материалдары негізінде топонимдік жүйенің онтологиялық және ментальдық болмысын зерттей отырып, Л.М.Дмитриева бір ауылдың ономастикалық кеңістігіне қатысты онимдік кеңістік дегені белгілі бір аймақта объектті атау үшін тілде және сөйленісте қолданылатын жалқы есім разрядтарының кешені деп тұжырымдайды. Осы себептен бір ауылдың онимдік кеңістігі тұтас бір аймақтың онимдерінің дамуының жалпы қарқынын және нақты бір микрожүйе ішінде атау қызметінің ерекшелігін, сонымен қатар берілген аймақтың әлемнің тілдік бейнесінің қалыптасу ерекшеліктерін көрсетеді. Сонымен бірге автор «бұл кеңістікке тек қана жалқы есімдер ғана емес, сонымен қатар парадигматикалық және синтагматикалық байланысы, тілдік жүйе иелерінің оларды қабылдауы кіреді» деп тұжырымдайды¹⁰.

А.В. Суперанскаяның қатысуымен жасалған ономастика бойынша ұжымды теориялық еңбекте терминологиялық сөздікке енгізуге болатын ономастикалық кеңістік ұғымына нақты анықтама беріледі: «ономастикалық кеңістік – белгілі бір халықтың аймақтық, гипотетикалық және қияли объектілерді атау үшін тілде қолданылатын жалқы есімдер жиынтығы. Ол нақты кезеңде сол халықтың көзқарасындағы әлем моделімен анықталады, дегенмен онда алдыңғы дәуірлердің элементтері де сақталады. Әр мәдениетке, дәуірге, аймаққа жататын адамдардың ономастикалық кеңістігі әр түрлі болады. Сонымен қатар әр түрлі зат жалқы есімге ие бола алады. Шынайы болмыс заттар

⁸ Керімбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах. – Алматы, 1995. – 131-132 с.

⁹ Супрун В.И. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал. – Волгоград, 2000. – 98-99 с.

¹⁰ Дмитриева Л.М. Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы (на материале русской топонимии Алтая) – Барнаул, 2002. – 156-159 с.

әлемі қияли және гипотетикалық заттар әлемімен толықтырылып, шынайы болмыс ретінде қабылданады»¹¹.

«Ономастикалық кеңістік – тілде қолданылатын ақиқат және бейақиқат онимдер кіретін жалқы есімдердің барлық жиынтығы. Ономастикалық кеңістік зоналы-шектік принцип бойынша ерекшеленді, олар адамның тұрмыстағы қолданыс қажеттілігіне қарай кеңейе түсуі мүмкін. Ономастикалық кеңістіктің өзі өзектік-перифериялық, семантикалық және құрылымдық қатынасына қарай шектік құрылымнан тұрады»¹².

Ономастикалық кеңістік туралы зерттеушілердің пікірлері ұқсас, дегенмен олардың разряд арасына қатынасты енгізу, жалқы есімдердің жүйелілігін, жалқы есімдердің көп түрлілігі мен көп аспектілігін ерекшелейтін разряд пен түрлердің ішіндегі парадигматикалық және синтагматикалық байланысты ономастикалық кеңістікке енгізу туралы пікірлері әр қилы болып келеді.

Бұл қайшылықтарды жою үшін А.В. Суперанская әр разряд ішінде бөлінетін «ономастикалық шек» ұғымын енгізді, яғни ономастикалық кеңістіктің секторы. Ономастикалық шекті анықтағанда А.В. Суперанская «лексикалық шек – бұл параллелизм (синонимдер), контраст (антонимдер) және қосымша (метонимиялық және синекдохалық сөз байланысы) қатынастарымен, бастысы – әр түрлі қайшылықтармен байланысқан лексика секторы» деген А.А.Реформатскийдің лексикалық шек ұғымының анықтамасына сүйенеді. «Сөз тек лексикалық шекте маңыздылығына ие болады...Сөздердің, сөйленістердің қолданысы – мәтінаралық, ал шек – тіл жүйесіндегі болмыс аясы». А.В. Суперанская жалқы есімнің ерекшелігін ескере отырып, «ономастикалық шек – бұл ең алдымен, атаудың нақты сәйкестік аясы» деп пайымдайды. Атау семантикалық шек кешеніне кіретін біртұтас ономастикалық кеңістікке енеді. Бұл шек атау мен объект байланысына қарай: ономастикалық кеңістікті аяларға бөлуге сәйкес антропонимдік, топонимдік т.б. болып бөлінеді»¹³.

¹¹ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 276-284 с.

¹² Болотов В.И. К вопросу о значении имен собственных // Восточнославянская ономастика. – М.: Наука, 1972. – 333-346 с.

¹³ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 276-284 с.

В.Д. Болотов жалқы есімді түсіну үшін оның ономастикалық шегін анықтау керек деп санайды. Ол антропоним үшін сөйленісте жекелеуге қатысатын атаудың энциклопедиялық мағынасымен тығыз байланысқан элеуметтік шек ұғымын енгізген. Жалқы есімнің энциклопедиялық мағынасы көп қырлы, себебі ол бір уақытта бірнеше элеуметтік шекте өмір сүреді (отбасының элеуметтік шегі – күйеу, аға, бала; атау иесінің жұмыс жасайтын нақты кәсібінің элеуметтік шегі, адамның әр түрлі қызығушылық шегі т.б.)¹⁴.

Шек құрылымына қатысты ой жалғасын В.И. Супруннан да табамыз, ономастикалық шек төмендегі ерекшеліктерге ие нақты тілде ерекшеленетін құрылым болып табылады:

- өзекті-перифериялы қатынастың болуы;
- семантикалық жалпылық;
- ұқсас семантикалық құрылым (дифференциялды және потенциалды семалардың болуы/болмауы);
- жиілік;
- стилистикалық бояуы;
- сөзжасамдық белсенділігі.

Бұл белгілер өзара байланысқан, олардың кейбірі өзектіленуі және бейтараптануы мүмкін¹⁵.

Бұл белгілерге жалқы есімнің маңызды ерекшелігі – жүйелікті қосуға болады. Осыған қарамай кейбір зерттеушілер жалқы есімнің жүйелігін жоққа шығарады, дегенмен ономастика бойынша теориялық еңбектерде басқа лексикалық категориялар жүйелігінен ерекшелінетін антропоним мен топонимге қатысты онимдер жүйелігі тұжырымдалады (жалқы есімнің басқа разрядтары жүйелік тұрғысынан зерттеуді талап етеді).

Сонымен бұл пікірлерден ономастикалық кеңістік шектерге (антропонимия, топонимия, зоонимия, космонимия т.б.) бөлінетін нақты денотаттарға қатысты жалқы есімнің жиынтығы деген ойды бөліп алу маңызды. Әр зонаның жүйелігі мен құрылымы жағынан ерекшелінетін шектік құрылымы бар. Өзекті-перифериялық, құрылымды-

¹⁴ Болотов В.И. К вопросу о значении имен собственных // Восточнославянская ономастика. – М.: Наука, 1972. – 333-346 с.

¹⁵ Супрун В.И. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал. – Волгоград: Перемена, 2000. – 272 с.

семантикалық т.б. қатынастардан тұратын шек құрылымынан ономастикалық кеңістік тұрады. Зерттеушілердің бір дауысты пікірлері бойынша, антропонимдер ономастикалық кеңістіктің өзегі болып табылады, антропонимге ұқсас құрылымдар (зоонимдер, теонимдер, мифонимдер) өзек тұсы кеңістігін алады, өзекке топонимдер, космонимдер, астронимдер тартылады, себебі адамның қызмет аясына кірген барлық географиялық және ғарыш объектілерінің жалқы есімі бар. Дегенмен бұл разрядтардың әр түрі периферияда орналаса алады. Ономастикалық кеңістіктегі перифериялық орын жалқы есімнің басқа разрядтарына тиесілі (фалероним, эргоним, прагмоним).

Жалпы алғанда ономастикалық кеңістік әлемге көзқарас, белгілі бір этностың әлем танымын білдіретін әлемнің ономастикалық бейнесінің және әлемнің тілдік бейнесінің кесіндісі болып табылады.

Ежелгі дәуірден жалқы есімдердің тілдегі ерекше орны мен олардың мәніне назар аударылған. Көне дәуір ойшылдары жалпы есімдер мен жалқы есімдерді бөліп қарастырған, атаулардың ақиқаттығы мен қажеттігі, зат пен атаудың тығыз байланысы, атаулардың мағынасы, атаулардың жекелік тұлғалығы т.б. жөнінде ережелер жасалды.

Ономастика саласы қалыптасқаннан бері ғалымдар көбірек көңіл бөліп, жалқы есімдердің түрлерін анықтаған. Соның негізінде «ономастикалық кеңістік» термині қалыптасқан, яғни онимдердің разряд түріне қарай ономастикалық кеңістіктің өзегін құрайтын онимдер (антропоним, топоним, космоним, зооним) және өзектен тыс шектік онимдер (эргоним, идеоним, библионим т.б.) деп ажыратылған.

Ұлы ғұлама Махмуд Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік» еңбегі – қазақ халқының тарихи-мәдени өмірінен ақпарат беретін құнды дүние. Оның тілдік бірліктерді (соның ішінде онимдерді) шеберлікпен қолдануынан «Диуани лұғат ит-түрік» еңбегін қарастыра отырып, сол кездегі қоғамдық құрылым, мәдени құндылықтарды, қоршаған ортаны, аспан әлемін, өзіндік көзқарастарын т.б. автордың танымы арқылы анықтауға болады.

Махмуд Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік» еңбегінің ономастикалық кеңістігі топонимдер, антропонимдер, теонимдер, космонимдер, этнонимдер, фитонимдер т.б. тұрады.

«Диуани лұғат ит-түрік» еңбегінің ономастикалық кеңістігі

№	Онимдер	«Диуани лұғат ит-түрік» еңбегінде	
		саны	%
1.	антропоним	73	12,02
2.	топоним	110	18,1
3.	этноним	40	6,6
4.	ороним	11	1,8
5.	космоним	10	1,6
6.	гидроним	13	2,1
7.	фитоним	92	15,2
8.	зооним	141	23,2
9.	хрематоним	117	19,3
Барлығы:		607	100

Топонимдерді іштей разрядтарға бөліп қарастыру ономастика саласында кеңінен тараған. Мәселен, проф. Т.Жанұзақ оларды келесі топтарға бөлген:

- 1) гидрографикалық: мұхит, теңіз, өзен, көл, су қоймалары, құдық атаулары;
- 2) орографиялық: тау, шың, биіктік, жота, орман, шатқал, жазықтық, асу атаулары;
- 3) микротопонимдер: балшық, елді-мекен атаулары;
- 4) астионимдер: қала атаулары¹⁶.

Нысандарға қарай топонимдерді келесі топтарға бөлінеді:

- гидрографиялық (өзендер, көлдер, теңіздер, мұхиттар, бұлақтар, құдықтар, каналдар);
- орографиялық (жердің үстіңгі қабатының пайдалы және пайдасыз рельеф нысандары);

¹⁶ Жанұзақов Т. Қазақ тіліндегі есімдер. – Алматы, 1985. – 196 б.

- кез-келген жолдар (жер үсті, су, жер асты, әуе);
- кез-келген елді-мекен (қала, ауыл);
- кез-келген қала ішіндегі топографиялық нысан;
- ресми, әкімшілік бөліністерінің кез-келген нысаны (территория, облыс, аудан);
- кез-келген табиғи жер асты нысандары (үңгір, жер асты бұлақтары, көл, құдық, сарқырама);
- флористикалық нысандар (орман массивтері, өсімдік әлемінің реалийлері)¹⁷.

А.В. Суперанская өз еңбегінде топонимдерді алдымен үлкен екі топ: құрлық (территориялық) және сулық (акваториялық) деп бөліп, ары қарай іштей разрядтарға таптастырған¹⁸.

Атаудың барлық жүйесі – бұл қатып қалған әлем бейнесі емес, өз бастауы бар, ұзақ ғасырлар бойы адам өмір сүріп жатқанға дейін жалғасын табатын, тоқтаусыз үдеріс. Атаудың қалыптасуы – адамзат тарихындағы маңызды қадам, себебі атаулар өмір бойы әр адамның қоғаммен тығыз байланысты жеке тұлға болу құқын бекітті. Атау – нағыз өркениеттің алғашқы нышаны деп айтуға болады, атау тарихы, атау беру дәстүрі аталушының тарихынан айна іспетті көрініс береді.

Географиялық атаулардың халықтардың тұрғылықты мекенінен және этникалық топтардың өзара қатынасынан көрініс беретіні әркімге де белгілі. Географиялық атаулар, әсіресе ең көнелері, өзіндік бір тарихи ескерткіш болып табылады. Олардың көбі көне құжаттардан көненің әлеуметтік қатынасын және ежелгі адамдардың тұрмыстық ерекшеліктерінен көрініс беретін алғашқы тұрпатында, тіптен олар өз тұрпатын өзгертіп, қазіргі тілдің қолданысындағы сөздеріне ұқсас болып жатса да, анықталуы мүмкін¹⁹.

Топонимдер әр тілдің лексикалық қабатының салмақты бөлігін құрайтыны белгілі, бұл алдымен, кеңістікте бағыт алу мақсатында қалыптасқан адам санасындағы географиялық болмыс көрінісінің алғашқы тұрпаты. Топонимдердің тағы бір маңызды ерекшелігі – бұл көптеген мәдениетте географиялық нысан – бұл тіл, мәдениет, тарихи

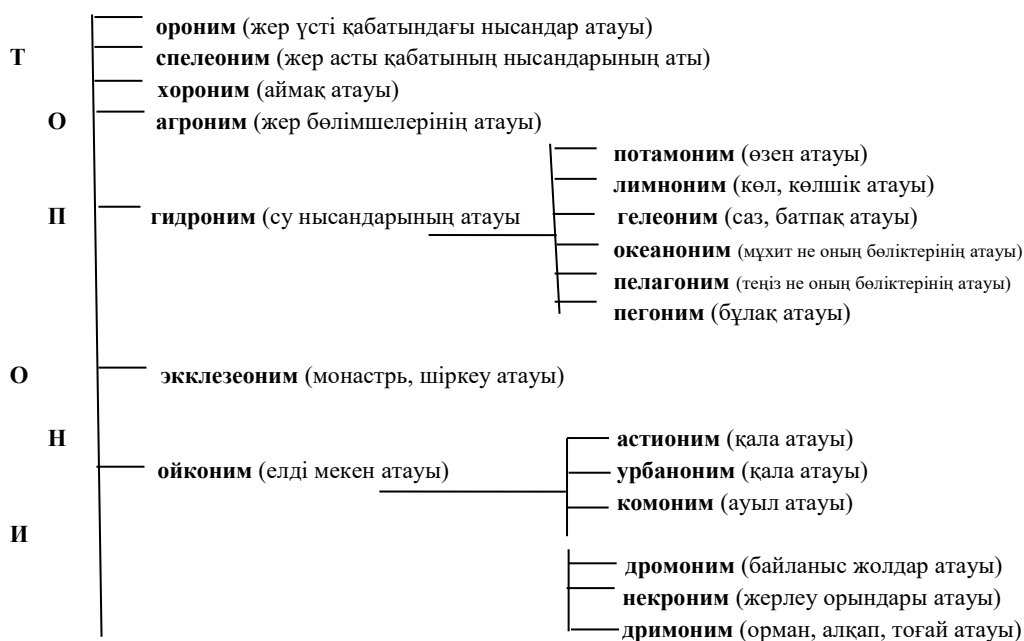
¹⁷ Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. – Астана, 2005. – 240 б.

¹⁸ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 276-284 с.

¹⁹ Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 276-284 с.

география, дәстүр, этностың өзін-өзі тану ескерткіші, тарихи қатынастың құрылымдық элементтерінің бірі²⁰. Жалпы, топонимдер іштей бірнеше разрядтарға бөлінеді, оны кесте түрінде төмендегідей көрсетуге болады [Подольская]:

Топонимдердің разрядтары.

Топонимдер де көркем шығарма ішінде мәтін түзуші қызмет атқарып, көптеген ақпарат береді. Шығарма ішінде кездескен кез келген оним *поэтоним* деп аталады.

Қазіргі кезде ономастика мәселелері қатарында жиналған материалдарға байланысты сұрақтар ерекше қарастырылуда. О.И. Фонякова шығарма ономастикасының дамуын жалпылай келе, мәтін ішіндегі жалқы есімдердің жүйелі зерттеуінің жалпы бағытын дифференциалды белгілерінің келесі қарама-қарсылықтары бойынша көрсеткен: жалқы есімдерді зерттеу пәні бойынша: мәтіндік – мәтіннен тыс (әлеуметтік, тарихи, энциклопедиялық); коннотация түріне қарай: стильдік (ішкі), стильдік емес (сыртқы); мәтіннен тыс ақпарат мазмұны бойынша: лингвистикалық (ономастикалық, коннотативті),

²⁰ Горбаневский М.В. В мире имен и названий. – М., 1987. – 490 с.

экстралингвистикалық (энциклопедиялық, әлеуметтік, тарихи мәдени); көркем шығарма ономастикалық кеңістігінің қамтылуы бойынша: толық жекелей; көркем шығарма семантикалық композициясының деңгейіне сәйкестігі бойынша: ономастикалық ономопозитикалық; көркем шығарма ішіндегі жалқы есімдердің жүйелі байланыс түрі бойынша: парадигматикалық синтагматикалық; онимдерді семантикалық стильдік талдау аспектілері бойынша: құрылымдық функционалдық²¹.

Эстетикалық ұйымдастырылған тұтас көркем мәтін жүйесінде семантикалық өзгеріске бәрібір ұшырайды: жаңа нысан атауы ретінде ауысқан жалпы қолданыстағы онимдер; бұрынырақта жарық көрген шығармалардағы белгілі әдеби есімдердің жаңа көркем шығарма кейіпкерлеріне ауысуы (аллюзия тәсілі және әдеби реминисценция жаңа бейнелер мен қасиеттерді сипаттауда аттас ономастикалық бірлікке сілтеме); жартылай шындықты бейнелеуші атаулар мен кісі есімдері, яғни кісі есімі мен тегінің тарихи формасын фонетикалық өзгертіп типтік тілдік модельмен құрылған; «сөйлейтін» формалы семантикасы анық белгілі бір модель бойынша жасалған кісі есімдері мен тегі. Дегенмен ақиқат атаулар тізімінен алынған онимдер жалпы қолданыстағы әлеуметтік сөйленім коннотациясын сақтай алады. Мұндай атаулар негізінен атау қызметін атқарады.

Көркем шығарма жалқы есімдердің ерекше қызмет атқаратын аясы. Мәтін ішінде сөздер «ақиқат және ақиқат емес болмысқа, қазіргі әдеби тіл мен көркем шығарма тіліне» қатысты. Бұл оқырманның сөздің ассоциативті байланысын оқыған сайын қайта жаңғыртады, ал ол өз кезегінде сөз семантикасын жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Мұның бәрі, әрине, шығарма авторының нені көздегенін дөп басып анықтауға мүмкіндік береді: сөздер, бәріне белгілі бір сипатталған мезгілде объективті болмыс пен автор көркем әлемді білдіреді. Осы тұстан алғанда жалқы есімдер көркем айтылымның құрылымдық жүйесінің құнды компоненті болып табылады.

Қазіргі кезде синхронды, диахронды тұрғыдан шығарма ономастикасының интерпретациясына көптеген еңбектер арналған. Бұл тенденция Ресей, шетел, өзбек т.б. елдердің лингвист-ғалымдардың еңбектерінде байқалады. Мәселен, Е.Л. Тихонованың «Топоним как

²¹ Фоянова О.И. Имя собственное в художественном тексте. Учебное пособие. – Ленинград, 1990. – 64-65 с.

особый языковой знак в фольклоре», Ә.Ч. Шүкүровтің «Низаминин әсэрләриндә етник адлар», Р.Ф. Халыгованың «Китаби Дәдә Горгуд» дастанларында антропонимләрин структур-семантик тәһмили» атты мақалаларын атауға болады.

Халықтардың діни, территориялық, мәдени, тарихи ерекшеліктеріне қарай сонымен әмбебап онимдер кездеседі: Мәселен, барша мұсылман қауымы үшін құбыла әмбебап топоним болып табылады. Құбыла – мұсылмандардың намаз оқығанда бет бұратын жағы. Алғашында Мұхаммед пен оның серіктері беттерін шығысқа, Иерусалимге қарай бұратын; кейіннен Хижраның екінші жылы қасиетті Қағбаны белгілейді.

Ойконим – топоним түрі; кез келген елді мекен (ауыл, село, кент, қала) атауы.

Астионим – ойконимнің бір түрі, қала атауы.

Агиоойкодомоним – қасиетті есімдерден, агионимдерден қойылған ғимарат атауы. Мұндағы экрезионим – топоним түрі; ғұрыпты өткізу орындары мен кез келген дінге бағыну орындары атауы, соның ішінде мешіт, шіркеу т.б. атаулары.

Потамоним – топонимнің түрі; өзеннің атауы.

Пелагоним – океонимнің түрі, кез келген теңіз немесе оның бөлігінің атауы.

Қорытынды

Махмуд Қашқари «Диуани лұғат ит-түрікке» тек түркі тіліне тән сөздерді ғана енгізуді мақсат еткен. Сондықтан бұл сөздіктен түркі халқының киім-кешек пен үй жиһаздары, құрал-саймандар мен шаруашылық бұйымдары, қару-жарақ пен музыкалық аспаптары, туыстық атаулары мен рулар, атақ-дәрежелері атаулары, тағам аттары мен хайуанаттар, өсімдіктер мен әлем аттары, ай және күн аттары мен қалалар, аурулар мен дәрі-дәрмектер, ойын-сауық және салтқа байланысты, тағы да басқа алуан түрлі салаға бөлініп жатқан сөздерді табуға болады.

Әдебиеттер

1. Жаппар К.З. Эстетические функции имен собственных в поэзии О. Сулейменова. Автореф. дис...канд.филол. наук. – Алматы, 2000.
2. Оразғалиева Г. Тюркоязычные топонимы в прозе А.С. Пушкина. Автореф. дис...канд. филол. наук. – Алматы, 1990. – 19 с.
3. Махпиров В.У. Собственные имена в памятнике XI в. «Дивани лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгарского. Автореф. дис...канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1980.
4. Керімбаев Д.Н. Қазақ фольклорындағы жалқы есімдердің құрамы мен этнолингвистикалық сипаты. Филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2004.
5. Фомин А.А. Литературная ономастика в России: итоги и перспективы // вопросы языкознания № 1. 2004. – 108-120 с.
6. Топоров В.Н. О палийской топономастике//Топонимика Востока. – М.: Наука, 1969. – 31-50с.
7. Суперанская А.В., Сталтмане Э.В., Подольская Н.В., Теория и методика ономастических исследований. – М.: Наука, 1986.
8. Керімбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах. – Алматы, 1995. – 131-132 с.
9. Супрун В.И. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал. – Волгоград, 2000.
10. Дмитриева Л.М. Онтологическое и ментальное бытие топонимической системы (на материале русской топонимии Алтая) – Барнаул, 2002. – 156-159 с.
11. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 276-284 с.
12. Болотов В.И. К вопросу о значении имен собственных // Восточнославянская ономастика. – М.: Наука, 1972. – 333-346 с.
13. Супрун В.И. Ономастическое поле русского языка и его художественно-эстетический потенциал. – Волгоград: Перемена, 2000. – 272 с.
14. Жанұзақов Т. Қазақ тіліндегі есімдер. – Алматы, 1985. – 196 б.
15. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. – Астана, 2005. – 240 б.
16. Горбаневский М.В. В мире имен и названий. – М., 1987. – 490 с.
17. Фонякова О.И. Имя собственное в художественном тексте. Учебное пособие.–Ленинград, 1990.